

NADİR ŞAH ƏFŞARIN HİNDİSTAN YÜRÜŞÜNDƏN SONRA RUSİYA İLƏ YAXINLAŞMASI HAQQINDA

Xeyirbəy QASIMOV¹,

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Azərbaycanın XV – XVIII əsrlər tarixi” şöbəsinin
baş elmi işçisi, tarix üzrə elmlər doktoru, dosent,
xeyirbekqasimov@rambler.ru*

Ramil NİFTƏLİYEV²,

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Azərbaycanın XIX – XX əsrin əvvəlləri tarixi” şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
ramilniftali@rambler.ru*

Xülasə. *Məqalədə dünya şöhrətli Azərbaycan sərkərdəsi, dövlət xadimi Nadir şah Əfşarın (1736-1747) Hindistan yürüşündən sonrakı dövrdə diplomatik fəaliyyətindən, onun Rusiya imperiyası ilə yaxınlaşma siyasətindən, Rusiyaya göndərilmiş Əfşar səfir heyətinin fəaliyyətinin nəticələrindən, Nadir şah Əfşarın və Rusiya imperatriçasının şəxsi iddialarından, digər dövlətlərin təxribatçı əməllərindən bəhs olunur.*

AÇAR SÖZLƏR: *Azərbaycan, Rusiya imperiyası, Əfşar dövləti, diplomatiya, Hindistan, Nadir şah, Yelisaveta Petrovna.*

Хейрбей Гасымов, Рамиль Нифталиев

О СБЛИЖЕНИИ НАДИР-ШАХА АФШАРА С РОССИЕЙ ПОСЛЕ ИНДИЙСКОГО ПОХОДА

Резюме. *В статье говорится о дипломатической деятельности всемирно известного азербайджанского полководца, государственного деятеля Надир-шаха Афшара (1736-1747) после его военного похода в Индию, о его политике сближения с Российской империей, последствиях деятельности Афшарской посольской делегации, отправленной в Россию, о личных амбициях Надир-шаха Афшара и императрицы России, провокационных деяниях других государств.*

1 ORCID: 0009-0000-5399-0575

2 ORCID: 0000-0001-5346-443X

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Азербайджан, Российская империя, государство Афшаров, дипломатия, Индия, Надир шах, Елисавета Петровна.*

Khairbey Gasimov, Ramil Niftaliyev

ABOUT THE RAPPROCHEMENT BETWEEN NADIR SHAH AFSHAR AND RUSSIA AFTER INDIAN CAMPAIGN

Summary. *The article deals with the diplomatic activities of the world-famous Azerbaijani commander, statesman Nadir Shah Afshar (1736-1747) after his military campaign in India, his policy of rapprochement with the Russian Empire, the consequences of the activities of the Afshar embassy delegation sent to Russia, and personal ambitions of Nadir Shah Afshar and the Empress of Russia, provocative acts of other states.*

KEYWORDS: *Azerbaijan, Russian Empire, Afshar state, diplomacy, India, Nadir shah, Yelisaveta Petrovna.*

Giriş. Nadir şah Əfşarın (1736-1747) Hindistana hərbi yürüşündən sonra baş vermiş diplomatik hadisələr hazırda da tarixçilərin maraq dairəsindədir. Dövrünün ən qüdrətli dövlətlərindən birinin hökmdarı olan Nadir şahın Rusiya ilə münasibətlərinin öyrənilməsi aktual olduğu qədər də maraqlıdır. Əfşar – Rusiya münasibətləri ilə bağlı tarixşünaslıqda bir sıra tədqiqatlar mövcuddur. Lakin Nadir şahın xristian-müsəlman yaxınlaşması siyasəti, Rusiya ilə nikah diplomatiyası məsələsi, demək olar ki, tədqiqatlardan kənar qalır.

Nadir şahın Hindistan yürüşünün hərbi qəniməti. Nadir şah Böyük Moğol hökmdarı Məhəmməd şahı məğlub etdikdən sonra – 1739-cu ilin mart ayının əvvəllərində Dehliyə daxil oldu və qələbəsini Novruz bayramı günü orada qeyd etdi. Nadir şahın buradan əldə etdiyi qızıl, gümüş, qiymətli daş-qaşlardan ibarət olan hərbi qənimətin dəyəri 700 milyon rupi təşkil edirdi. Tədqiqatçılar hərbi qənimətin dəyərini sonralar baş vermiş Yeddiillik Müharibənin (1756-1763) bütün hərbi xərclərinə bərabər olduğunu göstərilir. Belə ki, bu müharibə Fransa hökumətinə 1,8 milyard Osmanlı lirəsinə başa gəlmişdi. Buraya bütün hərbi xərclər (quruda və suda baş vermiş hərbi əməliyyatlar, habelə Avstriya hökumətinin ödədiyi təminatlar) daxil edilirdi. Bu məbləğ həmin dövrün pulu ilə təxminən 90 milyon funt sterlinqə bərabər olmuşdur və göstərilən rəqəm Nadir şahın Dehlidən əldə etdiyi sərvətin dəyərinə yaxın idi. Nadir şah o zaman Dehlidən təqribən 87,5 milyon funt sterlinq dəyərində hərbi qənimət əldə etmişdi [1, s.266-167]. Nadir şah tərəfindən Hindistanın fəthi xəbəri tezliklə bütün dünyaya yayıldı. Bununla da Əfşar dövlətinin hərbi-siyasi üstünlüyü məqamı başlandı.

Nadir şahın səfirliyinin Rusiyaya göndərilməsi. Bu zaman Rusiyanı özünün təsir dairəsinə salmaq niyyətindən çıxış edən Nadir şah I Pyotrun qızı Yelizaveta ilə evlənməklə Rusiyaya daha da yaxınlaşmaq üçün öz elçilərini Peterburq sarayına göndərmək qərarına gəlir və belə də edir. Həsənabadda olan Nadir şah 1739-cu ilin oktyabr ayının 23-də öz uğurlarının müjdəsini çatdırmaq, habelə Yelizaveta Petrovna ilə evlənmək niyyətini bəyan etmək məqsədilə özünün yaxın qohumunun, sərdar Məhəmməd Hüseyn xanın

rəhbərliyi altında böyük bir heyəti qiymətli hədiyyələr, fillər və dəvələrlə Rusiyaya, Peterburq sarayına yola salır. Nadir şahın adamlarını Etimad xan müşayiət edirdi. Bu səfirliyin göndərilməsi haqqında məlumatı Rusiyanın Əfşar dövlətindəki rezidenti İ.Kaluşkinə hələ 1739-cu ilin oktyabr ayının 5-də Nadir şahın vəziri Mehdi xan vermişdi [2, s.474].

Avropada Nadir şahın Rusiya ilə yaxınlaşmasına münasibət. Nadir şahın Rusiya ilə xarici siyasəti Avropada birmənalı qarşılanmadı. Belə ki, Nadir şahın fəvqəladə səfirliyinin göndərilməsinin əsas məqsədi Avropada müxtəlif cür yozulurdu. İngiltərənin və Fransanın Rusiya-Əfşar dövləti münasibətlərini gərginləşdirməyə çalışan diplomatik dairələri bununla “Nadir şahın Həştərxanı işğal etmək niyyətində olduğunu” qeyd etmişdilər [3, s.98]. Rusiya imperiyasının bir çox nazirləri də ingilis və fransız diplomatlarının bu fikrini müdafiə edirdilər. Lakin Nadir şah “nikah diplomatiyası” siyasətinə üstünlük verirdi. P.Q.Butkov bu barədə yazmışdır: “Görünür, onun (Nadir şahın) əsl niyyəti öz dövlətində xristian qanunlarının tətbiqinə vəd verməklə şahzadə Yelizaveta Petrovnadan evlənməyi tələb etmək idi” [4, s.210]. Fransa səfiri özünün məktublarından birində Peterburq sarayında “Nadir şahın Yelizavetanı istəməsi haqqında şayiələrin yayıldığını təsdiq edirdi” [5, s.496].

Nadir şahın Rusiyaya göndərdiyi hədiyyələr. Bu məqamda biz Nadir şahın Peterburqa göndərdiyi, Mehdi xan tərəfindən tərtib edilmiş hədiyyələrin reyestrini təqdim etməyi zəruri hesab edirik. Bilavasitə Rusiya imperatriçəsi Anna İvanovna üçün nəzərdə tutulmuş hədiyyələr bunlar idi: Almazla və digər daş-qaşlarla bəzənmiş 10 üzük (o cümlədən hal-hazırda Ermitajda V3-703 inventar nömrəsi ilə saxlanılan, böyük almazla, zümrüdlərlə bəzənmiş, Moğol imperatoru Şah Cahanın (1527-1658) ov zamanı istifadə etdiyi üzük); bir tərəfi almazlı, digər tərəfi isə minalı, zümrüd asqısı olan lələklər (Ermitajda V3-443 və V3-444 inventar nömrələri altında iki cik-erget və quş lələyindən olan qadın baş bəzəyi indiyədək qorunur); qızıldan və neftirdən olan, bahalı daş-qaşlarla bəzənmiş həmin lələklər vaxtilə Böyük Moğol hökmdarlarının baş geyimini bəzəyirdi. 1869-cu ildən nəşrinə başlanılmış məşhur “Niva” (Rusiya) jurnalında 1874-cü ildə bu hədiyyə barədə yazılmışdı: “Çoxsaylı hədiyyələr arasında almaz lələyi öz əhəmiyyətinə və qiymətinə görə ən əsas və birinci hesab etmək lazımdır. Şərqdə bu cür lələklərlə özlərini hökmdar şəxslər bəzəyirdilər. Bu hökmdarlar həmin lələkləri başlarına tac əvəzinə, sağ tərəfdən qoyurdular” [2, s.474]; almaz, yaqut, zümrüd və incilərlə bəzənmiş kiçik, dördkünc kətıl (280 inci ilə və 2783 qiymətli daş-qaşlarla – almazla, əhmərlə, zümrüdlə bəzənmiş qızıl kətıl Ermitajda saxlanır (inventar nömrəsi – V3-728); ətrafları incilərlə bəzənmiş almaz kəmər; balıq pullarından hazırlanmış, almazla bəzənmiş gül, almaz, zümrüd və yaqutla bəzənmiş qrafin və onun üçün ağ minalı, səkkizguşəli dayaqları olan, yaqutla bəzənmiş məcməyi; almazla, yaqutla və zümrüdlə bəzənmiş, qızılgül suyu üçün nəzərdə tutulmuş qab və onun altındakı almazla, yaqutla və zümrüdlə bəzənmiş qızıl məcməyi (Ermitajda qorunan V3-725, inventar nömrəli bu məcməyini 914 əhmər, 112 zümrüd və 136 almaz bəzəyir). Həmin məcməyinin bir tayı olan, xoş qoxulu maddələr üçün nəzərdə tutulmuş bu qab Ermitajın toplusunda yoxdur; üzəri müxtəlif rəngli minalarla örtülmüş, ayaqlı qab və onunla birgə səkkiz yerli məcməyi; xırda, yaşıl minalı almazlarla bəzənmiş qapağı olan qədəh (piyalə); 27 ədəd qızılı və kağız hind parçası; 27 ədəd digər növlü qızılı hind parçası. İmperatriçənin əlahəzrət bacısı (yəni şahzadə Yelizaveta Petrovna) üçün bu hədiyyələr göndərilmişdi: almazlarla və digər qiymətli daş-qaşlarla bəzənmiş beş üzük; başdan-başa zümrüdlə və yaqutla bəzənmiş qrafin (hal-hazırda V3-701

inventar nömrəsi altında Ermitajda saxlanır) və bu qrafin üçün nəzərdə tutulmuş, yaşıl və digər rəngli minalarla örtülmüş məcməyi; başdan-başa zümrüdlə bəzənmiş qızılgül suyu üçün nəzərdə tutulmuş qab (Ermitajda V3-702 inventar nömrəsi altında saxlanır); üç top qızıl və 3 top pambıq parça; Yelizaveta Petrovna üçün qırmızı minalı qapağı olan qədəh də göndərilmişdi. Hər iki əşya almazlarla bəzənmişdi (Ermitaj, inventar nömrəsi V3-726). Rusiyada həmin qədəhin müəyyən tarixi var. Nəhayət, Nadir şah Əlahəzrət İmperatriçənin bacısı qızı, Böyük knyaginya Anna Leopoldovna qiyətli daş-qaşlarla bəzənmiş beş üzük, yaqutla və zümrüdlərlə bəzənmiş, yuxarıdan böyük incisi olan qrafin, üzəri minalı, qızıldan hazırlanmış “məcməyi”, məharətlə cilalanmış, yaqutla və zümrüdlərlə bəzənmiş, küncələri incidən hazırlanmış qab, habelə bu qabla birgə qızıldan və minadan düzəldilmiş “məcməyi”, qızıldan və minadan hazırlanmış, almazlarla bəzənmiş qapağı olan qədəh, üç top qızılı və pambıq parça hədiyyə etmişdi. Hədiyyə kimi Rusiyaya 30 dəvə də göndərilirdi [6, s.198]. Rusiyaya hədiyyə kimi göndərilmiş 14 fildən doqquzu bilavasitə imperatriçə Anna İvanovna üçün nəzərdə tutulmuşdu [2, s.474].

Nadir şah Rusiya imperiyası ilə münasibətlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, Xivəyə hücumu zamanı burada ələ keçirdiyi əsirlər içərisindən 107 rusu seçmiş, onları vətəninə qaytarmaq məqsədilə Rəşt şəhərindəki Rusiya konsulluğuna göndərmişdi. O, hər bir azad olunmuş rus əsirinə 5 rubl yol xərci, iki cüt kaftan (uzun ətkli kəndli paltarı), iki cüt uzunboğaz çəkmə, iki cüt köynək, iki cüt papaq və yol azuqəsi verilməsi barədə sərəncam vermişdi [7, s.174].

Nadir şahın səfirliyinin Rusiyaya daxil olması. Nadir şahın göndərdiyi səfirlik 1739-cu ilin dekabr ayının 9-da 1735-ci ildə Rusiya və Səfəvi dövlətləri arasında imzalanmış Gəncə müqaviləsinə əsasən müəyyənləşdirilmiş Rusiya – Əfşar dövləti sərhədinə gəlib çatdı. Bu səfirlik 16 min nəfərlik hərbi qüvvə və 20 topla müşayiət olunurdu [4, s.209]. Həştərxan qubernatoru “Peterburqdan müəyyən bir sərəncam gəlmədiyini” əsas gətirərək bu səfirliyin öz yolunu davam etdirməsinə icazə vermədi və səfirlik 1740-cı ilin avqust ayına kimi sərhəddə qaldı [8, s.60].

1740-cı ilin əvvəllərində – Anna İvanovnanın hakimiyyəti qurub etdiyi bir zamanda Həştərxan qubernatoru “Persiya (Əfşar – X.Q., R.N.) şahı tərəfindən İmperator əlahəzrətləri sarayına göndərilmiş çoxsaylı adamları ilə birlikdə fəvqəladə səfirlik heyətinin tezliklə Qızlara – Rusiya sərhədinə yaxınlaşması” haqqında məlumat aldı [9, s.32]. Nadir şahın yolladığı səfirliyin qarşılınması üçün 5 piyada və 6 draqun alayı ilə göndərilmiş general-mayor A.P.Apraksin çoxsaylı Əfşar hərbi qüvvələrinin “Rusiyanın paytaxtınadək getməsinin böyük çətinliklər törədəcəyini” bildirərək bu səfirliyin az qisminin gəlməsini məsləhət gördü. Beləliklə, səfirliyi müşayiət edən əsgərlərin sayı 3 minə qədər azaldıldı [4, s.209].

1740-cı ilin sentyabr ayının 11-də təntənəli şəkildə Həştərxana daxil olmuş səfirlik dəstəsi “qubernator, mərasimə qatılmış hərbi hissələr tərəfindən rəsmi-təzimlə və top atəşləri ilə qarşılandı” [8, s.60]. 1741-ci ilin mart ayının 7-də Tambova çatan bu səfirlik iyunun 2-dək orada qaldı [8, s.61].

Bu zaman Rusiya imperiyası və Əfşar dövləti arasında müəyyən gərginlik yarandı. Bu gərginlik İoann Antonoviçin Anna İvanovnanın yerinə keçməsi ilə bağlı idi. Əfşar sarayındakı Rusiya rezidenti İ.Kaluşkin 1741-ci ilin may ayında Peterburqa göndərdiyi məktubunda yazmışdı: “Çətinliklə də olsa, onunla (imperatriçə ilə – X.Q., R.N.) müəyyən işlər haqqında danışmaq olurdu” [10, s.19].

Peterburq sarayında baş verən hadisələr. Rusiya rəsmiləri – saraydaxili qeyri-sabitlikdən

istifadə edərək “Nadir şahın Rusiyaya hücum planı hazırladığı” haqqında şayiələr yaymağa başladılar. Belə ki, “Hindistanda daxili qeyri-sabitliyin Nadir şahın buraya hücumuna səbəb olduğu” onlara məlum idi. Peterburqdakı fransız konsulu – markiz Şetardi 1741-ci ilin mart ayının 21-də Parisə məlumat verərək yazmışdı: “Təhməzquluxan (Nadir şah – X.Q., R.N.) çətinliklər yaradır. İnandırmağa çalışırlar ki, bu işğalçı öz səfir heyətinin hərbi dəstə ilə Kazandan və Həştərxandan, heç kimə hörmət etmədən keçməsinə inadkarlıq göstərir... Burada Təhməzquluxandan, habelə onun əməllərindən hər şeydən daha çox qorxurlar” [11, s.231]. O, digər məktubunda yazmışdı: “Şahzadə Yelizaveta məndən xahiş etdi: Ona müqavimət göstərmək üçün “türklərin (osmanlıların – X.Q., R.N.) isveçlilərin xeyrinə təxribat törədəcəyi, hətta “Nadir şahın Rusiyaya qarşı müəyyən bir əməl haqqında düşündüyünə” dair şayiələr yaymaq yaxşı olmazdı” [5, s.432].

1741-ci ilin mart ayının 24-də Nadir şahın göndərdiyi səfirliyin Peterburqa səyahətinə dair İmperator kabineti Senata “Tambovdan Moskvaya və Peterburqa kimi qarşılmasına hazırlıq üçün tədbirlərin görülməsi” haqqında fərman vermişdi [10, s.21].

Moskvaya daxil olmuş Əfşar səfirliyi böyük təntənə ilə qarşılandı [8, s.66]. Hüseyn xan Moskvanın qonaqpərvərliyindən çox razı qalmış və hətta bununla bağlı olaraq Nadir şahı xüsusi məktub göndərmişdi [8, s.66].

İyul ayının 4-də Moskva və Peterburq şəhərləri arasında təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə Peterburqdan Moskvaya üç qvardiya zabiti səfərbər olunmuşdu. Novqorod quberniyasına göndərilmiş Semyonovski alayının leyb-qvardiya podporuçiki F.İ.Apraksinə və Tver əyalətinə göndərilmiş Preobrajenski alayının leyb-qvardiya poruçiki M.Obryutinə “səfirliyi ərzaqla təmin etmək” tapşırığı verilmişdi. Atlı alayın leyb-qvardiya poruçiki M.X. fon Liliensfeld Moskvadan Peterburqadək bütün körpüləri və heyətləri nəzarətdə saxlamalı idi [10, s.23].

Əfşar səfirliyinin Peterburqa daxil olması və yüksək səviyyədə qəbulu. Səfirlik 1741-ci il sentyabr ayının 29-da Peterburqa gəlib çatdı. O, şəhərdə böyük təntənə ilə qarşılandı. Qarşılama mərasimi atlı qvardiyasının gəlişi ilə açıldı. Səfirlik heyətinin arxasınca qoşa düzölmüş halda fillər irəliləyirdi. Səfirlik karetasının önündə Əfşar orkestri gedirdi. Bu mərasim Əfşar bayrağının gətirilməsi ilə başa çatdı [8, s.67].

Əfşar dövlətinin səfiri Məhəmməd Hüseyn xanın Böyük knyaginya Anna Leopoldovna tərəfindən qəbulu və “fillərin paylanması mərasimi oktyabr ayının 2-də baş tutdu. Anna Leopoldovna bəzəkli talvarın altında dayanmışdı. Görüş zalına qədəm qoymuş Hüseyn xan taxtın qarşısında üç dəfə təzim etdi, müəyyən edilmiş qayda üzrə şah fərmanını təqdim etdi və bu təqdimatı dəbdəbəli nitqlə müşayiət etdi. Bundan sonra o, rus rəsmi şəxslərinə hədiyyələr təqdim etməyə başladı: 9 fil azyaşlı imperator İoann Antonoviçə təqdim edildi. Gümüş parça ilə bəzənmiş dişi fil Anna Leopoldovnaya nəsib oldu. Onun əri – şahzadə Anton-Ulrixə də fil bağışlandı. Daha bir dişi fil şahzadə Yelizaveta Petrovnaya təqdim edildi. Bundan başqa “Anna Leopoldovnaya, İoann Antonoviçə və imperator ailəsinin digər üzvlərinə bahalı parçalar, zəngin masa, papaqların və şlyapaların bəzənməsi üçün 3 lələk, üzülklər, sandıqlar təqdim edildi” [7, s.177].

1741-ci ilin oktyabr ayının 15-də Fransa, Prussiya və Avstriya səfirləri Peterburqdan öz saraylarına yazmışdılar: “Hədiyyələri təqdim etmiş İran (Əfşar – red.) səfirinin ona, habelə Braunşveyq şahzadəsinə

baş çəkməməsindən haqlı olaraq incimış şahzadə Yelizaveta onu və hədiyyəsini təqdim etmiş şəxsi nə görmək, nə də qəbul etmək istəyirdi” [11, s.364].

Rusiyada saray çevrilişi. 1741-ci ilin noyabr ayının 25-də saray çevrilişi nəticəsində Rusiyada hakimiyyətə imperatriçə Yelizaveta Petrovna gəldi. 1742-ci ilin aprel ayının 28-də isə Moskva Kremlində imperatriçə Yelizaveta Petrovnanın “müqəddəs tacqoyma mərasimi” keçirildi. Bu, Rusiyada misli görünməmiş bir tacqoyma mərasimi idi. Tacqoyma mərasimində Əfşar elçisi Məhəmməd Hüseyn xan xüsusilə fərqləndi: O, imperatriçəyə müraciətinə təbrik nitqi ilə başlamışdı [12, s.27, 28]. Yelizaveta Petrovnanın tacqoyma mərasimini əks etdirən qravür rəsmlərindən birində rəssam Kremlin Uspenski kilsəsinin önündəki meydanda toplanmış Əfşar səfirliyinin üzvlərini də nəzərə çatdırmışdır. Bu qravür rəsmdə təsvir edilmiş Əfşar dövləti elçilərini onlar üçün səciyyəvi olan baş geyimindən tanımaq olar: Həmin baş geyimi dörd şiş çıxıntısı ilə fərqlənirdi və onu yalnız Nadir şahın sarayında geyinirdilər [13, s.56]. Tezliklə Hüseyn Məhəmməd xan çox arzuladığı imperatriçə ilə görüşə də nail oldu [12, s.31].

Səfərət heyətinin geri qayıtması. Nadir şah Əfşarın səfərət heyəti 1742-ci ilin noyabr ayında vətənə qayıtdı. Heyət şahın sarayına imperatriçə Yelizaveta Petrovnanın “dostluq naməsinə, 29 969 rubl məbləğində pul mükafatını, 44 315 rubl dəyəri olan hədiyyələr də gətirmişdi. Şərablar və araqlar həmin hədiyyələr arasında nəzərəcarpacaq yer tuturdu [8, s.68]. Əfşar hökmdarı Nadir şahın göndərdiyi qiymətli hədiyyələrin qarşılığında aldığı 74 284 rublluq mükafatlar oldu.

Nadir şahın tapşırığını yerinə yetirə bilməyən səfir Məhəmməd Hüseyn xanın Rusiyadakı taleyi haqqında. Əfşar səfiri Məhəmməd Hüseyn xan Rusiyada daha 12 il qaldı. Görünür, Əfşar səfiri Məhəmməd Hüseyn xanın geriye qayıda bilməməsinin səbəbi Nadir şahın ona verdiyi təlimatın öhdəsindən gələ bilməməsi idi. Belə ki, səfir hədiyyələrlə yanaşı, həm də Rusiya hökumətinə konkret iddialarla gəlmişdi [8, s.60].

Məhəmməd Hüseyn xan Rusiyada qaldığı zaman Yelizaveta Petrovna onu öz “himayəsinə” götürmüşdü. 1742-ci ilin dekabr ayının 9-da imperatriçə “Əfşar səfir heyətindən çıxmış və Əlahəzrət İmperatriçəsinin himayəsinə keçmiş Hüseyn xan və onun ətrafı üçün 1000 rubl, gündəlik həyatı üçün isə 3 rubl təyin etdi” [14, s.209]. Yelizaveta Petrovna Həştərxana göndərdiyi məktubunda yazmışdı: “Bundan başqa Hüseyn xanın bütün ehtiyaclarını ödəmək, zaman keçdikcə onu Moskvaya aparmaq zəruridir” [14, s.210]. Bundan sonra Məhəmməd Hüseyn xanı sanki 2 il ərzində unudular. 1744-cü ilin aprel ayının 3-də isə Xarici İşlər Kollegiyası Yelizaveta Petrovnaya məruzə etdi ki, “Hüseyn xan gizli olaraq Petrovski şəhərində saxlanılır, ona və onun adamlarına gündəlik 3 rubl verilir və o, öz halından narazıdır, pul vəsaitinin artırılmasını xahiş edir, İmperatriçə Əlahəzrətlərinə təzim etmək istəyir və buna görə də oraya getməsinə razılıq verilməsini tələb edir” [15, s.68]. Diplomatlar imperatriçəyə Hüseyn xanı daha yaxşı yaşayış üçün “Voloqdaya köçürmək və onun gündəlik puluna 1 rubl artırmağı məsləhət görürlər. Yelizaveta Petrovna sabiq Əfşar səfirinə daha çox diqqət yetirərək daha 500 rubl ayırdı: Bu məbləğ Hüseyn xanın gizli şəkildə Moskvaya – onun yanına gətirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.

1744-cü ilin iyul ayının 26-da Məhəmməd Hüseyn xan imperatriçənin sarayına gətirildi. İyul ayının 27-də imperatriçə Yelizaveta Petrovna dövlət vitse-kanslərinin evində Hüseyn xanla görüşdü. Məhəmməd Hüseyn xan hökmdardan onu və adamlarını Moskvadan 15-20 verst aralıda yerləşdirməyi və yaşayış üçün maliyyə vəsaitini artırmağı xahiş etdi. Onun bu xahişinə cavab olaraq imperatriçə onun

Troitski monastırının yaxınlığındakı Saray kəndində və yaxud həmin monastırda yerləşdirmək qərarına gəldi: İmperatriçə Hüseyn xanın bu monastır rahiblərindən xristian təsiri alacağına ümid edirdi. Maliyyə vəsaitinin artırılması xahişinə cavab olaraq Yelizaveta Petrovna qeyd etdi ki, “onun bu istəyi Xristianlığı qəbul edəcəyi halda həyata keçə bilərdi” [15, s.121-122].

1744-cü ilin avqust ayının 18-də Hüseyn xanın və onun adamlarının Rusiyada yaşayışı üçün 3 min rubl vəsait ayrıldı. Hüseyn xan öncə Troitski-Sergiyev kilsəsinə getməkdən imtina etmiş, sonra isə “Kazanda yaşamaq və evlənmək istədiyini bildirmişdi. Sonra o, həmin kilsə ətrafında oğlu və qardaşı oğulları ilə birlikdə yaşamağa razılıq vermişdi. Qarşı tərəf isə ona yalnız oğlunu öz yanına yerləşdirməyə icazə verdi. Hüseyn xana anladılar ki, “o, Əfşar dövlətinə qayıda bilməz, Xristianlığı qəbul etmək istəmədiyinə, yerli qanunları və adətləri qəbul etmədiyinə görə heç bir xidmətə qəbul oluna və tələb edilə bilməz” [15, s.132].

Daha iki aydan sonra – 1744-cü ilin oktyabr ayının 24-də Hüseyn xan onun tacir qismində ya Osmanlı dövlətinə, yaxud da Əfşar dövlətinə buraxılmağını xahiş etməyə başladı. O, Əfşar şahından bağışlanmağını xahiş etmək niyyətində idi. Rusiya diplomatları isə onu “böyük yollardan uzaqda, gəlmə ermənilərin, yunanların, digər əcnəbilərin olmadığı yerlərdə”, Ukraynada (Çernıqovda və yaxud Starodubda) yerləşdirməyi, ona gündə 4 rubl ayırmağı təklif edirdilər. Lakin Yelizaveta Petrovna Hüseyn xana Xristianlığı qəbul etdirmək fikrindən hələ də əl çəkməmişdi [15, s.156-157]. Nəhayət, təqribən daha iki aydan sonra – dekabr ayının 4-də Yelizaveta Petrovna “təslim oldu” və Məhəmməd Hüseyn xana Kazanda yerləşmək və evlənmək icazəsini verdi. İmperatriçə hətta onun 200 rubldan çox olan borcunu da ödədi: Həmin borc vaxtilə “Hüseyn xanın tacirlərdən aldığı gümüş boşqaba” görə yaranmışdı. Lakin Yelizaveta Petrovna köhnə adəti üzrə Stepan Fyodoroviç Apraksin (güman etmək olar ki, S.F.Apraksin sabiq Əfşar səfiri ilə münasibət saxlayırdı) vasitəsilə Hüseyn xana çatdırdı ki, “əgər sabiq səfir Xristianlığı qəbul etməkdə imtina etməyini davam edirsə, burada onun üçün pul xərclənməsinə ehtiyac yoxdur” [15, s.175-176].

1748-ci ilin mart ayının 9-da Hüseyn xanı danışıqlar və məsləhətlər üçün “İran işləri ilə bağlı olaraq” Kazandan Peterburqa çağırıldılar. Özü də Xarici İşlər Kollegiyasına xəbər verdilər ki, “əgər iranlı görüşmək istəsə, imperatriçə onu qəbul edər” [16, s.278-279]. Tərəflər arasındakı söhbət məhsuldar oldu: 1749-cu ilin dekabr ayının 3-də Hüseyn xana stats-kontordan 2 min rubl verildi [17, s.226]. Bundan sonra Hüseyn xan Rusiyanı tərk edərək 1754-cü ildə öz vətəninə qayıda bildi.

Nəticə. Qeyd edək ki, XVIII-XX əsrlərin (habelə XXI əsrin ilk onilliklərinin) Rusiya tarix ədəbiyyatında (bütövlükdə Avropa tarix elmində) hazırda “İran” adlanan məkanda yaşayan bir çox xalqların (o cümlədən türklərin) tarixi yanlış şəkildə, “əski ənənəyə” uyğun olaraq (bu “ənənəyə” hazırda da əməl olunur) “İran tarixi” kontekstində nəzərdən keçirilir və türk hökmdarı Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövrü, bu dövrün mühüm hadisələri, xüsusilə diplomatik münasibətləri bu baxımdan daha çox təhriflərə, saxtalaşdırmalara məruz qalmışdır. Məhz buna görə də Azərbaycan xalqının tarixinin XVIII-XX əsrlər mərhələsinin obyektiv, milli maraqlara uyğun tərzdə tədqiqi, “əski araşdırma ənənələrindən” uzaqlaşdırmaq müasir Vətən tarixçilərinin ümdə vəzifələrindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Maykl Aksvörti. Nadir Şah. Bakı: Şərq-Qərb, 2018, 400 s.
2. Блистательная эпоха в истории Персии прошлого столетия // Нива. 1874, №30, с. 472-475.
3. Абдурахманов А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1964, 134 с.
4. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть I. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 869, 620 с.
5. От Маркиза Де-ла-Шетарди г. Амело // Сборник императорского русского исторического общества. Том 96. СПб.: Типография Стасюлевича, 1896, с. 423-435.
6. Кутепов Н. Царская и Императорская охота на Руси. Конец XVII и XVIII век. Том III. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902, 698 с.
7. Курукин И.В. Анна Леопольдовна. Москва: Молодая гвардия, 2012, 303 с.
8. Дубасов И.И. Очерки из истории Тамбовского края. Выпуск II. Москва: Типография Елизаветы Гербек, 1883, 150 с.
9. Сообщение из кабинета в штатс-контору о посылке Астраханскому губернатору указа о расходовании, на прием в Кизляре и в Астрахани персидского посла и «в препровождении в пути» его, денег из астраханских доходов и пр. // Сборник Императорского Русского Исторического общества. Том 146. – Москва: Типография К. Маттисена, 1915, с. 32-33.
10. Соловьев Ю.П. Персидское посольство 1740 – 1742 гг. к русскому двору: парадоксы межкультурного взаимодействия // История. Общество. Политика, 2018, №2 (6), с. 7-34.
11. Пекарский П. Маркиз Де-ла-Шетарди в России 1740-1742 годов. СПб.: Типография Иосафата Огризко, 1862, 640 с.
12. Вейдемейер А. Царствование Елисаветы Петровны. Часть I. СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1834, 145 с.
13. Адамова А.Т. Государственный Эрмитаж. Персидские рукописи, живопись и рисунок XV - начала XX веков. СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2010, 512 с.
14. Архив князя Воронцова. Книга IV. Москва: Типография Ф. Иогансона, 1872, 542 с.
15. Архив князя Воронцова. Книга VI. Москва: Типография В.Готье, 1873, 532 с.
16. Архив князя Воронцова. Книга VII. Москва: Типография Грачева, 1875, 689 с.
17. Баранов П. Опись Высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском сенатском архиве за XVIII век. Том III. 1740-1762. СПб.: Типография правительствующего сената, 1878, 514 с.